

ТМ	Г. XXIII	Бр. 1-2	Стр. 47 - 62	Ниш	јануар - јун	1999.
----	----------	---------	--------------	-----	--------------	-------

UDK 321.7:316.7+316.3

Оригинални научни рад

Примљено: 22.11.1999.

Велимир Томановић
Институт друштвених наука
Београд

СТРУКТУРНИ И КУЛТУРНИ УСЛОВИ ЗА ДЕМОКРАТИЈУ И ПРОЦЕСИ ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Режи ме

Ovaj rad se bavi strukturalnim obelježjima društva i sociokulturnim vrednostima koji prema istorijskim iskustvima naučnim i stranim i vavima i teorijama značajno utiču na mogućnosti razvoja demokratije kao političkog rešenja u komunicativnim i običajnim zajednicama građani mogu smisljeno da utiču na politiku i upravljaju društvom. Razmatraju se najpre uopšte neka važno strukturalna obelježja i društvene vrednosti koji su uticali na pojavu i razvoj demokratije u svetu, a zatim situacija u vezi s tim obelježjima i vrednostima u zemljama postsocijalističke transformacije, posebno u Jugoslaviji i Rusiji. Obuhvaćena su sledeća strukturalna obelježja: društvena jednakost, teritorijalno strukturalno društvo u malim zajednicama, posebno gradovima, koje omogućava razvoj samouprave i demokratije, postojanje pluralnih, nezavisnih elita, postojanje značajnih sredstava, nacionalna homogenost ili složenost nacionalne strukture, strukturalna diferencijalnost političkog društva (društva) i civilnog društva i prirode, kao i neke sociokulturne vrednosti značajne za demokratiju: društvena, posebno politička jednakost i prava i slobode i društvene vrednosti, obrazovanost i sklonost ka demokratskom i autoritarnom vladanju.

Кључне речи: демократија, друштвена jednakost postsocijalističke transformacije, структурни услови за демократију, културни услови за демократију.

Demokratija kao oblik odnosa u politici i političkim rešenjima, polazi od opšte teorijskog stava da svi (odrasli) ljudi u određenim političkim i kulturnim uslovima mogu suditi o politici, pa prema tome i smisljeno uticati na nju. Ta

tradicija demokratije koreni se u anti-koj Gr-koj, napose u Atini: "Mada samo nekolicina mo`e tvoriti politiku, svi smo sposobni da sudimo o voj", rekao je Perikle 430. g. pre nove ere.¹

Istina i tradicija nedemokratskih re`ima naj-ef}e se teorijski za-iwe u i stoj Atini, u delu Platona, koji u svoji m analizama i projekcijama ne vidi mogu}nost da svi ljudi u-estvuju u politici i uti-u na upravqawe dr`avom, ve} to rezervi }e za poseban sloj mudri h ljudi - za filozofe, dok su ostali predodre}eni da rade i proizvode za sve, a drugi da brane dr`avu: "Ni ko... ne sme ni kad bi ti bez vo}stva...", ka`e Platon koji u Dr`avi kritikuje preterane slobode u demokratiji jer masa prepu}tena svoji m`eqama lako postaje `rtva demagoga, posle -ega dolazi tiranija da stvori red, zaustavi preteranosti.

Demokratija podrazumeva postojawe i zvesnih odluka dru}tvene strukture koje joj pogoduju, a neke su, mo`e se re}i, neophodne za weno razvijawe, mada se strukturalni uslovi ne javqaju i kao dovoqni, nai me, pored wih potrebni su i i zvesni kulturni i ekonomski uslovi.²

1. Jedna od temeljnih odluka dru}tvene strukture koju veliki mislioci demokratije i sti-u kao potrebnu je dru}tvena jednakost. Klasi-na su razmatrawa koja polaze od Aristotela o tome da je za demokratsku vladavinu pogodno dru}tvo bez velikih nejednakosti, koje nije izrazi to polari zovano, u kome ni su dominantne anti podne klase koje su strukturalno nu`no i skqu-i ve u sukobi ma, ve} su dominantne sredwe klase, koje su najspremnije da interese }tite i sporove re}avaju u okvirima demokratskih "pravila igre", konsenzusom, dijalozima i kompromisima. One ne -uvaju postoje}e stawe (odnose vladawa, raspodelu poreza i dobara) po svaku cenu, ali na drugoj strani, i neru}e ga radi kalnim zahvatima, ve} mewaju i popravqaju stawe kroz evolutivni razvoj.³ U su}tini ovo je

¹ Navedeno prema, K.R. Popper *Otvoreno dru}tvo i wegovi neprijatelji*, BI GZ, Beograd, 1993, str. 30.

² O tome je dosta pisao S. M. Lipset, ne samo u kwi zi *Politi-ki -ovek*, ve} i u ranijim i novim -lancima, vidi "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *American Political Science Review*, 59, 1959; "A. Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy", *International Social Science Journal*, 1993, No 2.

³ U svom delu *Kraj i stori je* (izdao CI D, Podgorica, 1997, str. 140) Frensis Fukujama daje opse`an pregled filozofskih, teorijskih i is-

bitan strukturalni uslov koji isti -u i Aleksis De Tokvil, mnogi utopijski i drugi socijalisti i savremeni teoreti -ari "demokratskog dru{tva sredwe klase".

Istina, Aristotel je mislio samo o sredwim klasama gra|ana, slabodnih ljudi robovlasni -kog dru{tva, i zuzimaju}i najmasovnije robovske i radne mase, jer one naprosto nisu ni ulazile u wegov i tada{wi pojam gra|ana i dru{tva. Nadwima se vlada u bilo kakvom demokratskom, oligarhijskom ili tiranskom sistemu u istom smislu - oni nisu ni sposobni za status gra|ana⁴.

Kada Aleksis De Tokvil u delu O demokratiji u Americi isti -e dru{tvenu jednakost koju su imali Amerikanci i koja je po wemu kcu-na za nastanak, razvoj i konsolidaciju demokratije u Americi, on naprosto misli da Amerika nije imala i izvorno dru{tvo klasno-stale{ke hierarhi je i dubokih nepremostivih statusnih nejednakosti. Najpre ograni -eno, u svojim malim lokalnim zajednicama udaceni m od kolonijalne metropole, ameri -ko dru{tvo je dru{tvo jednakosti malih posednika i preduzetnika, a klasno stale{ko dru{tvo je tu|e dru{tvo, englesko, dru{tvo kolonijalne metropole i svevi{e neprijateljsko dru{tvo. Kada su ga revolucijom odbacili, otpal i su i ti spoqni stale{ki okviri i ono se razvija na svojim izvornim osnovama kao dru{tvo gde su svi jednaki pri ro|ewu i jednako mogu da postignu svako bogatstvo i svaki polo`aj.⁵ Naravno i on vr{i jednu impl i c i tnu redukciju, ali o tome i ne

torijsko-empirijskih razloga i uslova za demokratiju. "Liberalna demokratija mo`e da bude funkcionalnija za dru{tvo koje je dostiglo vi sok stepen dru{tvene jednakosti (na drugim mestima to i denf i t i kuje sa dominantnom i masovnom sredwom klasom - prim. V.T.) i konsenzusa u pogledu odre|enih dru{tvenih vrednosti. Ali za dru{tva koja su jako polarizovana kada su u pitawu socijalna klasa, nacionalnost ili religija, demokratija mo`e da bude formula za pat poziciju i stagnaciju. Najtipi -niji oblik polarizacije jeste klasni sukob u zemqama s visokostratifikovanom klasnom strukturom zaostal om iz feudalnog poretka". Na istoj strani (fusnota 132) Fukujama ka`e da analogni si tuacija postoji u Rusiji i drugim zemqama biv{eg SSSR-a.

⁴ "Najgori ustav za Aristotela bi bio onaj koji daje mo} (vlast) radnim masama, a najbolji ustav ne}e gra|ane pretvoriti u radne robote" (David Mearin *Man & Work*, Cambridge, 1976, str. 2).

⁵ "Amerikanci ma je u pril og i {lo sre}no ro|ewe: wihovi dedovi su na tlo koje oni sada nastavuju doneti jednakost u dru{tvenom polo`aju i jednakost u obrazovawu, iz -ega je demokratska republika jednog dana proi z i l a kao iz pri rodnog izvora". (O demokratiji u Americi, Sremiski Karl ovci, 1990, str. 242).

razmi { qa: o robovi ma crnci ma i domoroci ma - I ndi janci ma
ne razmi { qa kao o gra | ani ma.

I wi hovi sledbeni ci u nauci o pol i ti ci kada i sti ~u da
je dru { tvena jednakost bi tan usl ov za demokrati ju - ~esto vr { e
redukti vne zahvate, al i o wi ma obi ~no i ne govore; najpre je
bi lo potrebno i mati odre | enu svoji nu i pla } ati porez da se
u-estvuje u i zbori ma, u demokrati ji , zati m je u XX veku nestao
i movi nski cenzus, al i je ostao cenzus posl ovne sposobnosti :
` ene su bi le i skqu-ene skoro svuda do kraja II svetskog rata i
{ i rewa soci jal i zma. Po { to je i ta di skri mi naci ja u i na-e
demokratski m zemqama pal a, ostal e su mnoge stvarne nejedna-
kosti u dru { tvenom pol o` aju - naro~i to ekonomske i presti ` -
ne, al i se ka` e da je bit no da su qudi pol i ti ~ki jednaki ,
jednaki pred zakonom, da i maju jednake startne mogu } nosti u
` i votu i jednaku mogu } nost pol i ti ~kog anga` ovawa i i zbora.

2. Pored odre | enog stepena dru { tvene, pre svega pol i -
ti ~ke jednakosti , kao drugo va` no strukturno obel e` je dru { t-
va koje se pokazal o va` ni m u dugotrajni m i stori jski m procesi -
ma nastajawa demokrati je je takvo teri t ori jal no st rukt uri -
sawe dru { tva da omogu } ava bar odre | eni m del ovi ma dru { tva
da u lokal ni m zajedni cama uti ~u na upravqawe svoji m mal i m
zajedni cama, bi lo da su to naseqa ili neke radne i posl ovne
zajedni ce (gi l de, esnaf i i sl .). Mo` e se re } i da se i stori jski
demokrati ja ra | a u mal i m, pregledni m zajedni cama, a ne u
gl obal ni m { i roki m dru { tvi ma i dr` avama. U wi ma je lak { e
obi ~nom ~oveku da demokratski upravqa i samoupravqa i da se
ti me osposobqava i vaspitava za gra | ani na Republ i ce. Ni je
ni mal o sl u-ajno da su se najpre u i stori ji pojavile kao demo-
kratske dr` ave - anti ~ki gradovi -dr` ave, kao Ati na i drugi ,
koji su i stovremeno bi li i mal e, lokal ne zajedni ce i dr` ave.
^ak i kada je nastajawem vel i ke imperi je Aleksandra Make-
donskog i Ri mske imperi je, a jo { vi { e proval om varvara i
nestajawem anti ~ke dr` ave, grad-dr` ava prestao da postoji ,
i pak je demokratski h sadr` aja upravqawa bi lo i ostal o mnogo
vi { e u okvi ri ma sredozemni h i drugi h zapadnoevropski h gra-
dova - samouprava, mal i h republ i ka, sl obodni h kraqevski h gra-
dova i sl . Tu se vekovi ma, pri ti snuto od { i ri h dr` avni h i
feudal ni h i nstanci i teri tori ja, ~uvalo mal o demokrati je,
seme demokrati je. U wi ma je i kol evka gra | anske kl ase koja je
prva vel i ka kl asa u i stori ji kojoj vl ast ni je i zvor boga } ewa i
mo } i - ve } je obrnuto, materi jal no stvarawe i bogatstvo i zvor
uti caja na vl ast, i zvor mo } i . Takve razvi jene lokal ne zajedni ce
- samoupravni gradovi , gradovi nosi oci pri vi legi ja, "sl obodni

krajevski gradovi", slobodni su od neposredne zavisnosti lokalnim feudalcima. Oni su slobodu kupovali od kraja bogatim prilozi ma u Wegovu blagajnu, ali su za uzvrat dobijali pravo da slobodno gaje svoje preduzetništvo, zanatstvo, trgovinu i sami upravljaju svojim poslovima i svojim gradovima. U svojim istraživanjima Maks Veber utvrđuje tu veliku ulogu gradova u nastojanju preduzetničke građanske klase i zametaka demokracije: "Gradski vazduh oslobođenja", metafora koju Veber navodi važno je na mnogim zapadnoevropskim prostorima u Srednjem veku: ako je neki rob, kmet, podložnik pobjegao od svoga feudalca i uspeo da, neotkriven, radi neko vreme kao zanatlija, trgovac, radnik u takvom gradu - postajao bi slobodan, feudalac bi gubio pravo na Wegu kao podložnik. "Staležeke razlike su, dakle, i koje su u gradu, bar ukoliko su označavale razlike između slobode i neslobode".⁶

Takvi gradovi, razvojem svoje privrede i makar ograničene demokracije i samouprave, postajući bogati postali su zatim uticajni i na širem društvenom planu: "Gradovi kao sedišta građanstva su u Francuskoj pomogli kralju da suzbije nastojanje najmoćnijih feudalaca, u Engleskoj su se združili s plemstvom i pri morali krunu na podjelu vlasti, a u Italiji i Nemačkoj su se pretvorili u nezavisne republike. Pirenne drži da njihovo odsustvo u slovenskim društvima upravo pokazuje koliko im Zapad mnogo duguje".⁷

3. Treći značajan strukturalni uslov za pojavu, razvoj i konsolidaciju demokracije je postojanje više stvarnih uzajamno nezavisnih elita u raznim područjima ljudske delatnosti, koje se unutar svoje delatnosti razvijaju samostalno i selekcioniraju na osnovu principa izuzetnosti doprinosu, stvaranja, univerzalnih kriterija, a ne pre svega na osnovu pripisanosti od najviše vlasti ili tradicije rođeva, nasleđa nepromenljivih, naslednih elita.⁸ Mada se često ove dve vrste

⁶ Ovo navodi M. Veber za srednjeevropske i severnoevropske srednjovekovne gradove (vidi Privreda i društvo, II knjiga, "Prosveta", Beograd, 1976, str. 310-320).

⁷ Todor Kučić, Obličine vlasti, Instytut za političke studije, Beograd, 1994, str. 180 - poziva se na Pirenne, Henry: Povijest Evrope, Kultura, Zagreb, 1956).

⁸ Ima naučnika koji smatraju da su i nezavisne feudalne elite na Zapadu koje su imale nasledne feude, bez prava vladara da o tome odlučuje, bile povoljnije za nastanak izvesnog pluralizma, ograničene monarha, i dočine demokraciju u odnosu na stave u Rusiji i Otomanskoj imperiji

obele`ja el i ta prepli }u bitno je za demokraciju da postoji pravo, delatno i otvoreno na-el o dostignu}a. Mo`da je jo{ va`ni je da te dru{tvene el i te (kulturne, nau-ne, stru-ne, poslovne, religijske) budu {to nezavisnije od vrhovne vlasti u domenu svoje delatnosti i stvarawa kriterija svojeg vrednovawa i formirawa, a time i ekonomski nezavisne {to im omogu}ava i izvesnu pol i ti -ku nezavisnost, a time mogu}nost stvarawa od re`ima i vl adara nezavisnih opozicijskih pol i ti -kih el i ta.

I ako i ma shvatawa da je demokracija i zraz dru{tva jednaki h tako da bi samo na-el o postojawa el i ta proti vure-ilo demokraciji, mislimo da su bli`i istini oni nau-nici koji postojawe stvarnih dru{tvenih el i ta vide kao ne{to {to je ne samo istorijska i savremena istina, ve} je i funkcionalno u odnosu na demokraciju. Ove delatne el i te ne uzurpiraju pol i ti -ki prostor, one su tu u na-el u jednake sa svim gra|anima u pravima, ali boqim razumevawem stvarnosti i mogu}nosti, {irewem znawa i rasprava i ve}om nezavisnosti od vl adara poma`u i {irem dru{tvo, narodu da se javqa kao odgovorno pluralno dru{tvo, a ne masa jedinica i ni {tica, masovno dru{tvo iznad koga stoje samo vrhovi vlasti, vl adari i vo|e, koji ma ono samo aplaudira i povremeno pru`a plebiscitarnu podr{ku i kvazi-demokratsku legitamaciju ili ih u dubokim krikama nasiljem obara, pa i ubija.

4. Jo{ davno je Xon-Stjuart Mil i stakao na-el o homogene nacionalnosti (jedno dru{tvo, dr`ava, jedna nacija) kao strukturalno obele`je koje je funkcionalno za demokraciju. On smatra da su u zemqi koja se sastoji od vi {e nacionalnosti, sl obodne ustanove predstavni -ke vl ade gotovo nemogu}e.⁹ Najnovije istorijsko iskustvo raspada socijalisti -kih federacija u periodu tranzicije i demokracije dal o je novu empirijsku potvrdu navedenom shvatawu. Ovde se radi naravno o tome da kada postoje brojne i teritorijalno kontinuirano rasprostrte nacionalne zajednice – one te`e da i maju svoju posebnu dr`avu i lako je verovati da }e u demokratskim uslovima

gde je feud dodeqivao car i sul tan za vernu slu`bu i dr`an je dok se slu`i.

⁹ S. Mill *Representative Government*, London, 1951, str. 361, prema dr V. Stanov-i } "Civilno dru{tvo i vladavina prava u vi {e nacionalnim zajednicama", Zbornik Potisnut o civilno dru{tvo, uredio dr V. Pavlovi }, "Ekocentar", Beograd, 1995, str. 119.

wi hove el i te zai grati na tu kartu. Druga je si tuaci ja kada je naci onal no porekl o razl i -i to, al i su mase pojed i naca i mal e grupe razasute i pome{ ane s oni ma koji i maju druga-i je naci onal no porekl o kao u Sjedi weni m Ameri -ki m Dr` avama i l i Austral i ji : tamo se kroz "l onac za topqewe" stvara jedna nova naci ja, a staro naci onal no porekl o postepeno ostaje samo kul turni sedi ment. Jedi na stvarna vi { enaci onal na zajedni ca koja demokratski f unkcioni { e dugo i uspe{ no je [vajcarska, al i je i ona u vel i koj meri i zgradi la ne{ to { to je prepoznatqi vo kao { vajcarska pri padnost, pored nema-kog, francuskog, i tal i janskog i retoromanskog porekl a. To u demokratski m usl ovi ma ni su uspel e ostal e vi { enaci onal ne federaci je.

5. Struktural na di ferenci ranost , odvojenost pol i ti --kog dru{ tva (dr` ave) od gra|anskog, ci vilnog dru{ tva je tako|e va` an usl ov za demokraciju. Budu}i da ofi cijel no pol i ti -ko dru{ tvo-dr` ava i ma monopol f i zi -kog nasi qa (koje treba i samo da bude ograni -eno razni m normama i i nsti tuci ja ma l egal i teta i l egi ti mi teta) veoma je va` no da nema i monopol ekonomske vl asti i svoji ne, ve} da se pojed i nci , gra|ani i wi hove asoci jaci je (preduze}a, kol ekti vi , zadruge, dru{ tva) i maju ekonomsku sl obodu zasnovanu na svoji ni i l i drugi m -vrs- ti m obl i ci ma normati vno obezbe| enog sl obodnog kori { }ewa i umno` avawa materi jal ni h dobara i usl uga. Dr` ava u l egal ni m obl i ci ma normati vno { ti ti i ograni -ava svoji nu i ekonomiju, al i se pokazal o na i skustvi ma kako pretkapi tal i sti -ki h, tako i real soci jal i sti -ki h dru{ tava da je ona l o{ pri vredni k i to dvostruko l o{ : pri mewuju}i dr` avnu pri nudu u posl ovawu ona umrtvquje ogromne pokreta-ke mo}i i ndi vi dual ni h i grupni h i nteresa u ekonomskoj utakmi ci , a i stovremeno ugro` avaju}i nezavi sno ekonomsko zasni vawe qudske egzistenci je - ona sve koji po def i ni ci ji treba da budu sl obodni gra|ani pretvara u svoje podani ke, sl uge, i ti me i h u korenu onemogu}ava da stra{ -nu i zavodqi vu mo} dr` avne vl asti demokratski kontrol i { u. Gospodara ne mo` e da kontrol i { e sl uga.

Tu se za-el o bi tno ograni -ewe Marksa i marksi zma, a jo{ vi { e wi hovi h sl edbeni ka: kada stvarno vi de da se pol i ti --ka i demokratska prava u dru{ tvu pri vatne svoji ne nal aze pod sna` ni m uti cajem vl asni ka kapi tal a, da su su` ena i ponekad formal na -uzi maju}i i ekonomsku vl ast u ruke dr` ave u razvoju real soci jal izma oni su u-ni l i da prava ne ostanu ni kao ograni -ena, ni kao forma; u rukama dr` avnog l evi jatana je bi -l a i bati na i { argarepa. Vl ast i ma tendenciju da se apsoluti zuje ako ne postoje grani ce koje mogu postaviti samo oni koji

su bar relativno nezavisni od te vlasti u osnovnim izvorima egzistencije; pored oficijelnog, dr`avnog, mora postojati i civilno, građansko društvo.

6. Pored strukturalnih postoje i kulturni uslovi koji su pogodnost ili prepreka demokratiji. Ima autora koji smatraju da su socijalno-kulturni uslovi, i ako mo`da najviše vidljivi, najdublja uticajna sfera za uspehi konsolidaciju demokratije. Oni je smatraju determinantom koja je najviše podložna brzim i radikalnim promenama. Ralf Darendorf je povodom postsocijalističkih transformacija i zneo tvrdvu da se ustavno-političke promene (stvaranje partija, izbori, parlamentari) mogu ostvariti za 6 meseci; ekonomske promene trebaće period od 6 godina, ali će za socijalno-kulturne promene trebati 60 godina. Bitno je u ovom slučaju i zračavati uoči da kulturne transformacije, stvaranje novog stabilnog sistema društvenih vrednosti građanskog društva i demokratske političke kulture - zahtevaju i storijski period. Naravno da postoje razlike kako u pogledu potrebnog perioda za kulturni preobraćaj, tako i u pogledu skupa društvenih kulturnih vrednosti koje su bitne bilo za stvaranje, bilo za osujećivanje demokratije, ali nema neslaganja o velikoj važnosti kulturne sfere za razvoju konsolidovane demokratije.

Navećemo ukratko samo neke društveno-kulturne vrednosti koje se smatraju značajnim za demokratiju.

I dejavrednost da su ljudi kao društvena bića jednaki u pravu na slobodu i drugi političkim pravima, dakle, jednaki kao građani u državi, predstavljaju verovatno temeljnu kulturnu vrednost za demokratiju. Budući da realna istorija dugo nije pokazivala da su oni u stvarnosti jednaki u tom pogledu, nosioci te ideje su je smećtali u razne okvire: antički, grčki i rimski klasici, pre svega stoićari, Iocirali su je u prvobitno prirodno stanje, zlatno doba (docnije prirodno i u mnogim pokretima i verovanjima o starijim slobodama i pravici, prirodnom stanju @. @. Rusoa, i li u utopijama na srećnim ostrvima, gradovima, budućnosti). Hrićanstvo uzvi suje ideju na nebo - "svi su ljudi jednaki pred bogom", a na zemlji, u prolaznom i votu se znaćta je carevo, gospodarevo, paterfamiliasa, siroti i t. I stina, već u Justinijanovom kodeksu je bilo zapisano: "Prema prirodnom pravu svi ljudi su roćeni slobodni" i "Po prirodnom pravu svi ljudi su jednaki", ali se filozofija prirodnog prava stvarno javljaju u toku Renesanse, a teorijski afirmiće i joćbitni je, ostvaruje u Engleskoj, Americi i Francuskoj u građanskim revolucijama i velikim filozof-

fijama koje su im prethodile ili su ih pratile i obrazlagale.

Pošto se i rila kulturna vrednost i de ja da su ljudi politi-ki jednaki, izwe je sledilo da se autori tet onih koji u dr`avi vlada ju, dakle "postaju politi-ki nejednaki", mo`e uspostavi ti samo pri stankom, saglasno }u onih nad koji ma se vlada;¹⁰ vlast ne poti -e od boga, ni ti je ve-na i ne } to } to se dobi ja ro|ewem. Usl ov za to je i detronizacija religije i crkve, sekularizacija, -emu dopri nosi i religijski pluralizam i tolerancija.

I de je politi-ke jednakosti i demokratske kul ture vlada wa su pl od vekovne borbe da se vlast ograni -i, da se za } ti te i pojednaci wegova dobra i zajednice. Bilo je potrebno da se i pojednaci, i ndi vi dua pojavi kao dru } tvena vrednost, da se izdi gne iz pl emena u koje se utapao u prvobitnoj zajednici, i da se tako postavi i naspram dr`ave, kao ra } i renog pl emena i organske zajednice, ali i naspram apsolutne vlasti *pater familias*-a; da se ose }awe pripadnosti kolektivni wegovi mi nteresi ma i i ndi vi dualni subjekti vi tet i posebni i nteresi -oveka uravnote`e i pri znaju kao jednako vredni .

^ak i u najnaprednijim zemqama kakve su bile Engleska i Francuska i de je pri rodnih prava -oveka koje su iznad svake vlasti i politi-ka jednakost gra|ana dugo ni su postale stabi -lan deo dru } tvene kul ture naroda i bitne dru } tvene vrednosti, i ako su ih veliki mislioci i veliki revolucionarni pokreti sna`no lansirali i podr`ali. Da je i sama pomisao da neko mo`e govoriti o politi-koj jednakosti ljudi i ograni -avawu vrhovne, suverene vlasti -zlo-in, to ni sumislili samo engleski i francuski kra`evi i wihove vel mo`e, ve } i mo }ne crkve, ali i narodna tradicionalno-patrijarhalna svest i kul tura: "bog na nebu, car na zemqi - *pater familias* u porodici " - to je bilo domi nanta dru } tvene kul ture. A takva paradigmatomi nanta dru } tvene kul ture zadr`ala se u nekim podru -jima, pa i u na } im zemqama, -ak i u XX veku,¹¹ } to je podloga za

¹⁰ dr Mihailo Markovi } navodi da je mislilac Renesanse Nikola Kuzanski prvi i zveo politi-ke konsekvence iz i de je prvobitne jednakosti i slobode: "Pošto su po pri rodi svi ljudi slobodni bilo koja vlast mora proi za }i iz slagawa i pri stanka gra|ana. Jer ako su ljudi po pri rodi jednaki po mo }i i jednako slobodni, autori tet nekoga koji je jednak po mo }i mo`e biti uspostavljen jedino izborom i pri stankom drugih. Isto tako i pravo se konstitui }e pri stankom" (navedeno prema "Jednakost i sloboda", *Praxis*, Zagreb, 1-2, 1973, str. 5).

¹¹ Poznati srpski nau-nik, i stori -ar Stojan Novakovi } je tvrdio 1908. godine "da su srpske zemqe zakoni ti naslednici rimskog autokratizma"

domi naci ju patrijarhalne vlasti u porodici (društvena podređenost `ene i mladih), ali i za autoritarnu, a ne demokratsku politiku kulturnu i vlast u dr`avi. Ameri~ki nau~nik Samuel Hantington nalazi da je nasli~nim osnovama formirana društvena kulturna konfuzijanzma u Kini, Japanu i Isto~noj Aziji jedna od glavnih prepreka ~irewu demokracije zapadnog tipa, zato ~to ima druga~iju hijerarhiju vrednosti zna~ajnih za politiku: daje prednost "kolektivnu nad pojedincem, autoritetu nad slabodom i odgovornosti nad pravima".

Pored društvenih kulturnih vrednosti zna~ajnih za politiku i demokraciju i samni voop~te kulturne ste~en obrazovawem je veoma zna~ajan uslov za razvoj demokracije. Bez prave obrazovne revolucije u XIX i XX veku, koja je obuhvatila skoro celokupne populacije mladih, bila bi nezamisliva savremena demokracija. I ako masovno obrazovaweni je samo po sebi uvek demokratski funkcionalno¹² bez toga obrazovawa zasnovanog na nauci i filozofijama ~ovekove emancipacije, mogu}i su samo surrogati demokracije.

ida "pokraj svih zvu~nih parol a modernog liberalizma, jo} uvek ima u na~em narodu pristalica stari nske devize "Bog na nebu i car na zemci". Zato su se javljali diktatori i autokrati "jer su ih qudi `elili". (Navedeno prema dr J. Trkuqa: "Vladari sa bo`anski mi hari zmatkimi legiti mitetom", Nedeljna Na~a borba, 22-23, 11, 1997, X strana, dodatak.) I novija i stra`ivawa ne pokazuju veseliju sliku. Dr N. Rot i dr N. Havelka (Nacionalna vezanost i vrednosti kod sredwo~kol ske omladine, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971) na~li su u Srbiji najvi}i ni vo autoritarne svesti zabele`enu u literaturi (sl i~an je na|en samo u Gr~koj), a tuma~ega sna`nom patrijarhalnom tradicijom. Dr Z. Golubovi } utvr|uje na ~i rem uzorku svih sl ojeva odraslih sl i~no stave devedesetih godina (vidi Z. Golubovi }, B. Kuzmanovi }, M. Vasovi } Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba, Beograd, 1995). Ove tvrdwe poku}ava da obesna`i Mihailo V. Popovi } (u odcjku "Autoritarizam i nacionalizam u prelaznom društvu" u skoro izal ojkvi zi Totalitarni sistem, izdawe "Plato", Beograd, 1997), ali ~ini se neosnovano.

¹² Zostavqaju}i teorije anarhisti~ki orijentisanih autora, kao ~to je Ivan Il i~, moramo uva`avati dostignu}a kriti~ke sociologije obrazovawa Burdijea, Bern~tajna, Kolinsa i dr. o tome da obrazovawe doprinosi legiti maciji simboli~kog nasiqam o`e bi ti nedemokratski orijentisano. Veoma masovno obrazovawe u real socijalisti~kim zemqama je nastojalo da legiti miti ni }e autoritarno vl adawe, mada je na du`i rok potkopavalo stajni sti~ke obrasce vl adawa, razbla`avaju}i ih. ("Jedna od najve}ih tekovina stajni zma i jedan od uslova koji je pripremio wegovo uni }tewe bila je 'kulturna revolucija'. Novom društvu su bili potrebni mi l i oni obrazovani h i profesionalno osposobljeni h qudi ...", ka`e A. Zinovjev (v. Pol et na~e ml adosti, Beograd, 1985, str. 40).

7. Kada u kontekstu navedenih strukturalnih i kulturnih obelježja kao značajnih za demokraciju posmatramo zemlje postsocijalističke transformacije, pre svega Jugoslaviju i Rusiju, možemo zaključiti da one imaju u svom dužem ili kraćem istorijskom nasleđu, u svojoj strukturi i kulturi i u aktuelnoj situaciji izvesna odlika obelježja koja pogoduju demokraciji, ali još uvijek neka obelježja koja otežavaju njen razvoj i konsolidaciju.

Kao povodna strukturalna i kulturna obelježja mogu se navesti nasleđeni visok stepen društvene jednakosti i društvena jednakost kao vrednost i relativno brzo razvijeno obrazovawe ukupne populacije, mada i kod ovih obelježja ima kretawa nepovoljnih za razvoj demokracije, a to je pre svega jačawe socijalne polarizacije u tranziciji. Negativna strana je brojnija: nerazvijenost srednjih klasa i kvaliteta društvenih elita, nepostojawe lokalne i gradske samouprave duž istorijskog trajawa, složen naci onalni sastav, slaborazvijeno civilno društvo nezavisna privreda - domi nacija privreda koja je dravna ili od drave i drugih nosilaca političke moći zavise privreda (i u izrazitoj krizi i recesiji prestrukturisawa), tradicija nedemokratskog, tradicionalno-patrijarhalnog i autoritarnog vladawa i odsustva liberalno-demokratskih tradicija na svim nivoima - od porodice do vrha drave.

Najpre, možda i najvažnije, društvena jednakost i kao strukturalno obelježje i kao društvena vrednost u socijalističkim društvima je bila veoma razvijena i na ideološki komplanu dominantna. Međutim, ona je bila takoshvaena i realizovana da je upravo ograničawa, pa i onemogućawa onaj deo društvene jednakosti koji je najvažniji za razvoj demokracije - političku jednakost. Naime, zaokupčena materijalnom jednakostju narodnih masa i slabe, uravnilovkom, ujednačawa materijalnog položaja, socijalistička društva su dozvolila da u ruke vlasti prele skoro celokupna svoja nadproizvodnim snagama i raspodela društvene proizvodwe. Pored slabewa ekonomske dinamike i efikasnosti modernizacije (sem u početnim fazama) ovaj obrazac je imao za posledicu da je masovno društvo postalo društvo jednaki u svojoj politici - koj nemoć i materijalnoj oskudici prema onima koji o svemu odlučuju - od zaposlewa i hlaba - do ukusa, političke, umetničke i kulturne istine. Jednakost plata i standarda je proizvodila neizvišene razvijenosti proizvodwe i ponude, već izvišene oskudne i dravom dekretirane strukture i raspodela. Svi su bili uglavnom jednaki - ali se ta jednakost ostvarila naraslo moći hijerarhijske i posebno političke vrhova; silom održawa-

na jednakost na materijalnom planu je pora|ala si l nu nejednakost na pol i ti -kom. U daqem toku oni koji su i mali tako naraslu pol i ti -ku mo}, ostvarili su za sebe i mnoge pri vi l egi je materijalne nejednakosti , mnoge od wi h u tajni m pri hodi ma i pri vi l egi jama, specijalnim magacini ma, vil ama, bol ni cama, odmarali { ti ma, pri vi l egovanom zapo{ qavawu dece i td.

Normativno, a i stvarno to je bilo masovno dru{ tvo najmavi h masovnih dru{ tvenih materijalnih nejednakosti u istoriji , ali u isto vreme dru{ tvo vel i ki h pol i ti -ki h nejednakosti , naro-i to za vl adare, vo|e. Dogodilo se i zvesno i stori jsko ponavqawe si tuaci je s katol i -ki m apsolutizma koje brani A. De Tokvili od pri medaba da je katol i ci zam neprijateq demokracije: "Misl im da se gre{ i kada se katol i -ka veroi spovest smatra pri rodni m neprijateqem demokracije... Katol i ci zam mi se, naprotiv, -i ni najpodesnijim za jednakost u dru{ tvu... Suprotno bi h rekao za protestantizam, koji obi -no -i ni qude mawe skl onim jednakosti , a vi { e nezavisnosti . Katol i ci zam je kao takav apsolutisti -ka monarhija. Oduzmete li vl adara, pol o`aji su vi { e i zjedna-eni nego u republ i ci ."13

U prevratima tranzicije upravo je odse-ena pozicija vrhova, ukolute wi hove i zuzetne pol i ti -ke, pa i znatne materijalne pri vi l egi je i pre{ lo se na pluralizam i demokratske i zbore vl adaju}ih grupa u dru{ tvu koje bi bilo dru{ tvo jednakosti : nai zgl ed veoma povocna si tuaci ja za demokraciju -ni ko ni je ni ro|ewem, ni vl adaju}im pol o`ajem, ni nagomilanim kapi tal om predodre|en da vl ada i bude pri vi l egovan - svi mogu da budu i zabrani za bilo koju poziciju u vl asti i da postignu bilo koji drugi dru{ tveni i imovinski pol o`aj.

Pokazalo se me|utim da stawe dru{ tvene jednakosti ni je dovoqno za demokraciju i da demokracija ni je jedina, pa za neke periode mo` da ni najva`ni ja dru{ tvena vrednost, ako i zostaje realizacija nekih drugih dru{ tvenih vrednosti (ekonomski razvoj i modernizacija, stvarawe pravne dr`ave).

U jugoslovenskom i ruskom dru{ tvu oseti o se nedostatak nekih drugih strukturalnih i kulturnih usl ova za konsolidaciju demokracije, a potrebe preora`ajadi namizirawa etatsiti -ke, komandne ekonomije nametal e su i li bar dozvol i l e procese i zrazi te materijalne diferencijacije, pa -ak i pol arizacije - { to je donekle bilo ekonomski nei zbe`no, ali sigurno u vel i koj meri destruir a mnoga dostignu}a materijalne i drugih obl i ka jednakosti , a ti me vel i ke mase stanovni { tva -i ni ne-

¹³ A. De Tokvili O demokraciji u Americi , str. 249-250.

poverci vi m prema demokrati ji , sl abi podr{ ka demokrati ji u wi ma, a ja-a podr{ ku autori tarni m razvojni m i naci onal i sti -ki m el i tama, "za{ ti tni ci ma" osi roma{ eni h masa i svoga etnosa.

I sama nasl e| ena soci jal na st rukt ura dru{ t va ne pogo- duje demokrati ji .

Karakteristi -no je da su u soci jal i sti -ki m dru{ tvi ma bi li mawe razvi jeni upravo sredwi e{ al oni dru{ tvene pi ra- mi de; udeo zaposl eni h u terci jarni m i kvartarni m del atnos- ti ma je bi o mnogo ni ` i nego u razvi jeni m gra|anski m dru{ tvi - ma, { to je samo del om rezul tat vi { e pri vredne razvi jenosti gra|anski h dru{ tava Zapada, a vi { e i zraz osobenosti same i de- ol ogi jom obl i kovane strukt ure soci jal i sti -ki h dru{ tava: ona i maju znatno mawe razvi jene terci jarne del atnosti nego gra- |anska dru{ tva sl i -nog ni voa razvi jenosti , a znatno brojni ju i ndustri jsku i agrarnu popul aci ju. I deol ogi ja je f orsi ral a i ndustri jal izaci ju i narastawe i ndustri jske radni -ke kl ase, jer je ova po wenoj teoriji vode}a kl asa soci jal i sti -kog dru{ tva i kvanti tati vna ekspanzi ja radni -ke kl ase je i denti - fi kovana s razvojem soci jal i zma. Na drugoj strani , mnoge ter- ci jarne del atnosti su, gl edane kroz i deol o{ ke nao-are, i zgl e- dal e sumwi ve, nedovoqno soci jal i sti -ke, pa se wi hovo naras- tawe u razvi jeni m kapi tal i sti -ki m dru{ tvi ma posmatral o kao vi d "trudewa kapi tal i zma" - jer one tro{ e i rasi paju dohodak, dok ga, po ortodoksnoj teoriji , samo i ndustri jske i sl i -ne del atnosti stvaraju.

U real soci jal i sti -ki m dru{ tvi ma, kada i h uporedi mo s razvi jeni m kapi tal i sti -ki m, pri me}ujemo skoro potpuno od- sust vo vl asni -ki h sredwi h kl asa nosi laca sredwi si tne svo- ji ne sredstava proi zvodwe kao osnove nezavi sne del atnosti i dru{ tvene i poli ti -ke egzistenci je. Seqaci su postal i kol- hozni ci i radni ci , sl i -no zanatli je, trgovci , mal i preduzetni - ci - svi su podr` avqeni i "udru` eni ", a oni koji su ostal i to- l i ko su usi tweni i ograni -eni dr` avnom regul ati vom, da ni ka- ko ni su mogli predstavqati razvi jenu sredwu kl asu (npr. ag- rarni maksi mum u Jugosl avi ji od 10 hektara, zanatli ja bez rad- ni ka i td.).

U real soci jal i sti -ki m dru{ tvi ma ni je bi lo ni sredwi h sl ojeva samostal ni h profesija, sem ne{ to malo advokata i popova. Lekari i drugi medi ci nski radni ci , razni pravni , ekonomski , tehni -ki , nau- ni i drugi savetni ci i eksperti , kul turni , umetni -ki i estradni ci posl eni ci - svi su najamni sl u` beni ci dr` ave -i ja je egzistenci ja zavi sna od dr` ave, od poli ti -kog re` i ma i nosi laca vl asti . Po svom ` i votnom ni -

vou skoro potpuno su i zjedna-eni na ni skom stupwu s materi-
jalnim standardom masovnog radni { tva - te ni statusno nemaju
polo`aj sredwe klase, ni ti opskrbcenost materijalnim do-
bri ma, po-ev od osnovnih (hrana, stan, odevawe) omogu}ava da
se osloboleni briga za materijalnu egzistenciju posvete vi-
{im potrebama i ciqevi ma. Ne ka`emo da neki h stru-waka ni-
je bilo mnogo, -ak ni da se ni su brzo umno`avali (npr. in`e-
weri, medicinski radnici, nastavno osoblje i dr.), ali ni su bi-
li samostalne profesije, ni ti su imali bitno boqi ma-
terijalni polo`aj od masovnog radni { tva, ni su bili sredwa
klasa. Bili su u su{tini masovno i nteliktualno najamno rad-
ni { tvo dr`ave, i zuzi maju}ione koji su vr{ili uloge { efova,
rukovodilaca, nomenklature, kada su imali imo}i materijal-
ne privilegije.¹⁴

Nad masom trudbeni kafizi-kog i umnog rada u real soci-
jalisti-kim dru{tvi ma dominirala je uska politokraska
elita sa svojim pomo}nim satelitima, dr`avnopartijskom i
privrednom birokratijom i privilegovanim uskim delovima
sistemске i nteligencije (nomenklatura). Iz takve strukture
skoro nu`no proisti-u nedemokratski odnosi. Drugim re-ima
i socijalna struktura socijalisti-kih dru{tava je bila pre-
preka demokratiji, a ne samo i deol ogija jedne avangardne par-
tije. Ta struktura ostaje takav problem i u procesu rekon-
strukcije, u postsocijalisti-kim dru{tvi ma - te umesto {i re-
wa demokratskih odnosa imamo {i rewe sukoba, mada -esto u
transformisanom oblaku nacionalnih sukoba. Tek du`i peri-
od razvoja bi stvorio masovnije segmente nezavisnih sredwih
sl ojeva koji bi stabilizuju}e uticali na demokratske politi-
ke odnose.

Vidqivo je da su kvantitativno uske, nerazvijene sredwe
klase, koje su najve}im delom zavisi, najamnici u odnosu na
generalnog poslodavca-dr`avu to i ostale, a uz to radi kano
osiroma{ene u procesima tranzicije ni su stvarne, od dr`avnog
aparata i vrha relativno nezavisne i ekonomski dobro stoje}e
sredwe klase, stabilizatori demokratije.

Ielite u raznim sferama dru{tva (kulturne, nau-no-
obrazovne, poslovne, ekonomske, politi-ke, religiozne) ni su

¹⁴ Prose-ne plate in`ewersko-tehni-kog personala u SSSR 1982. u odno-
su na radni-ke (100%) iznosi le su svega 112%, a u gra|evinarstvu svega
98% prose-ne plate gra|evinskog radnika. Sli-an je bilo ni vo platal e-
kara, nastavni ka i dr. Samo su {efovi, upravni ci, direktori imali vi-
{estruko ve}e plate i druge privilegije, neke sakri vene.

Formirane i razvijane po kriterijuma autonomnih dostignuća i kreacije - ve} naj-e{ }e po kriterijuma pripiisanih kvaliteta, zavisne podobnosti i dominacije medokriteta. Zato njih u pravom smislu i nema; potrebni su i du} i procesi i boqi uslovi da se stvarne elite izgrade.

Rani je smo konstatovali da slovenskim dr} avama u istoriji nedostaju samoupravni slobodni gradovi i druge asocijacije, a sistem autoritarnog i totalitarnog socijalisti-kog vladawa je uni{titi one male tradicije samouprave i naslelene strukture na ovom planu. Jugoslovensko dru{tvo je posle sukoba sa staqinim zmonim i loizvesne korake ka lokalnoj radniko-preduzetnoj samoupravi, ali je monopolvo|stva partije i dr}ave na svekqune ekonomske i ideolo{ke poluge vladawa – ovaj sistem –i ni o dosta formalnim, mada je bilo izvesnih rezultata, kao i utopijskih zal etawa. Primeronih delova Jugoslavi je koji ni su upali u procese ratnih razarawa (Slovenija, pre svega) pokazuje da se i ovako ograni-eno naslele uspe{no mo}e koristiti na planu demokratizacije i modernizacije, ali su ratni sukobi ostalom delu Jugoslavi je radi kalinonemog}i i kori{ }ewue onog { to je bilo wena prednost.

Slo}ene vi{enacionalne strukture su u-inile procese demokratizacije jo{ te}im, a ja-awemacionalizma i raspadom federalnih dr}ava naneti su te{ki udarci demokratizaciji i modernizaciji. Nacionalisti-ke elite tra}e i dobijaju kvazi-demokratsku plebiiscitarnu podr{ku svoga etnosa i vra}aju se u preddemokratske prostore i sisteme vrednosti kao dominantne.

* * *

Na kraju mo}emo re}i da i ako su nasleleni i aktuelni strukturni i kulturni uslovi u jugoslovenskom i ruskom dru{tvu prete}no nepovoljni za razvoj i konsolidaciju demokratije – ona je i pak na-inila prve zna-ajne korake i kao dugoro-na perspektiva nema alternativu. Ova dru{tva su rani je i skusila te{ke posledice nedemokratskih re}ima. Istina ona moraju paralelno da vr}e i ekonomsku transformaciju i modernizaciju i da grade pravnu dr}avu,¹⁵ { to su dru{tvene vrednosti iz

¹⁵Jugoslovenski politikolog, akademik V. Stanov-i } (v. "Civilno dru{tvo i vladavina prava u vi{enacionalnoj zajednici") u zborniku Potisnutociivilnodru{tvo, dr V. Pavlovi }, "Ekocentar", Beograd, 1995, str. 117) ka}e "Veliki politiki-misliloci bi nam savetovali da je va}ni je uspostaviti vladavinu prava nego demokratiju". Ali kakva je dru{

istog ranga kao i demokracija, a u nekim periodima se i zvesne razvojne etape na tim planovima lakše, pa i uspešnije mogu rešavati "moderni zatorski autori izmom", "tr`i { -no-orijentisani autori izmom".¹⁶ Ali zanemari vawe ili osuje}i vawe demokracije uvek se skupo pla}alo i ona se mora razvijati uporedo makar da se demokracija "nezavisno od ekonomskog nivoa, socijalnog stava i političke kulture... ne može konsolidovati".¹⁷

Velimir Tomanović, Beograd

STRUCTURAL AND CULTURAL CONDITIONS FOR DEMOCRACY AND PROCESSES OF POST-SOCIALIST TRANSFORMATION

Summary

The paper deals with the structural features of society and socio-cultural values which, according to the historical experience and scientific research works and theories, significantly affect the possibilities for the development of democracy as a political regime in which common people, as citizens, may meaningfully influence the politics and management of their country. The focus is first on general considerations of some substantial structural features and social values which influenced the appearance and the development of democracy in the world, and then on the situation of said features and values in the countries of post-socialist transformation, particularly in Yugoslavia and Russia. The paper concentrates on the following structural features: social equality, territorial structuring of the society into small communities, towns in particular, which enables the development of self-management and democracy, existence of plural, independent Ölites, significant middle classes, national homogeneity or complexity of the national structure, structural differentiation of the political society (state) and civil society and economy, as well as some socio-cultural values significant for democracy: social, particularly political equality of human rights and liberties as social values, level of education and tendency toward the democratic and authoritarian behavior.

Key words: democracy, social equality of post-socialist transformation, structural conditions for democracy, cultural conditions for democrac.

tvena garantija vlada i ne prava koja { ti ti qudska prava i sl obode, ako se ne oslawa na demokratske ustanove.

¹⁶ Ovakve stavove u svojim radovima zastupaju i S. Hantington, F. Fukujama, ruski autori Kqamkin, Migrawan, a predsednik Si ngapura Li Kuan Ju tvrdi da wegov narod tra`i dobru vladu, a ne demokratsku vladu i dodaje da bi demokracija predstavqala smetwu spektakularnom ekonomskom uspehu Si ngapura (o tome je pisao Londonski "Ekonomist", a navodi ga i F. Fukujama u kvi zi Kraj i st ori je, str. 155).

¹⁷ Miroslav Pe-ujli } I lazovi t r anzi ci je, Pravni fakul tet, Beograd, 1997, str. 72.